

Problem archiwów historycznych w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej

Opracowanie zasobu archiwalnego w oparciu o naukowe metody wypracowane przez archiwistykę jest jednym z ważniejszych zadań realizowanych w bieżącej pracy archiwów. Nikogo nie trzeba przekonywać, jak ważne dla jakości badań historycznych jest poprawne rozpoznanie i opisanie zgromadzonych archiwaliów. W tym przypadku wszechstronną i głęboką analizę zasobu z uwzględnieniem wszystkich typów i rodzajów materiałów archiwalnych umożliwia zasada strukturalna, którą w 1994 r. sformułował prof. Bohdan Ryszewski. Będąc rozwinięciem zasady proveniencji, została stworzona z myślą wykorzystania jej w systemach informatycznych przeznaczonych dla archiwów. Jej podstawowym założeniem teoretycznym jest konieczność rekonstrukcji i poszanowania nie tylko zespołu archiwalnego, ale całej struktury zasobu archiwalnego – ze wszystkimi jej elementami¹.

Stosowanie zasady strukturalnej może przynieść wymierne korzyści zarówno dla historyków, jak i archiwistów. Po pierwsze, pozwala wyjść poza formę i treść dokumentu, bowiem daje możliwość ujawnienia i poznania związków między archiwaliami w ramach zrekonstruowanego i opisanego zasobu archiwalnego. Dzięki temu ma także istotne znaczenie dla jakości kwerend archiwalnych i krytyki historycznej źródeł². Po drugie, w wyniku zastosowanych standardów opisu zasada strukturalna prowadzi do uporządkowania i ujednolicenia metodyki archiwalnej, a dodatkowo w wyniku konieczności uściślenia pojęć wykorzystanych w standardzie opisu przyczynia się do rozwoju teorii archiwalnej³.

W zaproponowanej strukturze zasobu archiwalnego w warunkach polskich zostało wydzielonych dziewięć podstawowych poziomów koniecznych do popraw-

¹ B. Ryszewski, *Problemy komputeryzacji archiwów*, Toruń 1994, s. 26.

² Tenże, *Struktura zasobu ze szczególnym uwzględnieniem kwestii zespołowości w archiwistyce i praktyce archiwów* [w:] *Komputeryzacja archiwów*, t. 4: *Problemy struktury zasobu archiwalnego w perspektywie komputeryzacji archiwów*, red. H. Robótka, Toruń 1998, s. 11.

³ B. Ryszewski, *Problemy komputeryzacji...*, s. 18.

nego opisu archiwaliów. Wymieniając je od najwyższego do najniższego, są to: 1) zasób archiwum, 2) zasób archiwum historycznego, 3) grupa zespołów, 4) zespół archiwalny, 5) podzespół, 6) seria archiwalna, 7) klasa archiwalna (podseria), 8) jednostka archiwalna i na końcu dokument, ale rozumiany jako pojedynczy przekaz informacyjny⁴.

Istotnym, choć w bieżącej praktyce archiwów stale niedocenianym, elementem zasady strukturalnej jest poziom archiwum historycznego. Rozważania na jego temat, w odniesieniu do zasobu archiwalnego IPN, należy rozpocząć od przypomnienia definicji tego pojęcia. Najogólniej można stwierdzić, iż archiwum historyczne stanowiło w przeszłości zasób odrębnego organizacyjnie archiwum, które w wyniku różnych okoliczności utraciło samodzielność i weszło w skład zasobu innego archiwum⁵. Dodatkowo, przy stosowaniu tego pojęcia, należy pamiętać, iż chodzi o zasób archiwum, a nie o pojedynczą registraturę, nawet gdyby była ona w przeszłości obciążona sukcesjami akt obcych. Różna natomiast mogła być odrębność organizacyjna takiego archiwum. Można mówić w tym przypadku o całej instytucji, dziale instytucji, czy też narosłym historycznie archiwum rodzinno-majątkowym⁶.

Podając przykłady takich form archiwalnych, można wymienić chociażby zasoby archiwów staropolskich, które miały swoje regulacje prawne, opiekę, organizację i określone zasady udostępniania akt⁷. Inną, często spotykaną, formą archiwum historycznego są na przykład archiwa miast. Ukształtowane na przestrzeni wielu stuleci nierzadko obecnie są traktowane jako zwykłe zespoły, których nazwa z reguły rozpoczyna się od umniejszającej ich historyczne znaczenie formuły: „akta miasta”. Archiwami historycznymi są też archiwa gubernialne. Zorganizowane w XIX w. przez rosyjskie władze administracyjne pełniły przede wszystkim funkcje archiwów bieżących, silnie związanych z własnymi registraturami. Po pierwszej

⁴ Należy w tym miejscu dodać, iż przedstawiona powyżej zasada strukturalna, zgodnie z ideą prof. Ryszewskiego, może być twórczo rozwijana przez archiwistów, na przykład przez dodawanie (w miarę potrzeby) nowych elementów opisu w formie podpoziomów.

⁵ B. Ryszewski, *Problemy komputeryzacji...*, s. 20. Józef Siemiński w 1933 r. zaproponował wprowadzenie do archiwistyki polskiej pojęcia „zespół wyższego rzędu” na oznaczenie zespołów akt wytworzonych przez instytucje należące do jednego ustroju. Później proponowano też formę taką określać mianem „kompleksu archiwalnego” lub „compositum”. Szerzej zob. B. Ryszewski, *Problemy komputeryzacji...*, s. 21.

⁶ B. Ryszewski, *Struktura zasobu ze szczególnym uwzględnieniem kwestii zespołowości...*, s. 15. Powstały też propozycje rekonstrukcji zespołów historycznych. Jedną z nich zaprezentował Hubert Wajs na przykładach z archiwów grodzkich. Była ona oparta na tzw. rekonstrukcji idealnej, przewidującej odtworzenie zespołów rozproszonych, zdekompletowanych, a nawet zniszczonych (H. Wajs, *Uwagi na temat zespołowości w okresie staropolskim* [w:] *Komputeryzacja archiwów*, t. 3: *Problemy zespołowości w archiwistyce i w praktyce archiwów*, red. H. Robótka, Toruń 1997, s. 35–38).

⁷ W. Chorażyczewski, *Struktura staropolskiego zasobu archiwalnego w kontekście opisu w skomputeryzowanych archiwalnych systemach informacyjnych* [w:] *Komputeryzacja archiwów*, t. 4: *Problemy struktury zasobu...*, s. 19–39.

wojnie światowej, częściowo rozproszone, zostały włączone do zasobu archiwów państwowych odrodzonej Rzeczypospolitej⁸.

Z bliższych naszym czasom archiwów historycznych można podać na przykład zachowane akta PZPR. Gromadzone i przechowywane na przestrzeni lat w odrębnych archiwach komitetów wojewódzkich przed przejściem do zasobów archiwów państwowych miały status archiwów wydzielonych i nie podlegały merytorycznie państwowej służbie archiwalnej⁹. Kolejnym, także charakterystycznym przypadkiem, jest zasób archiwum wojskowego z lat 1918–1939. Częściowo odtworzony po drugiej wojnie światowej, w obecnej strukturze zasobu CAW został zredukowany do zespołu liczącego 278 jednostek archiwalnych (7,7 m.b.) i obejmującego jedynie sprawy organizacyjne przedwojennego archiwum. Pozostałe akta tworzące zasób tego archiwum w przeszłości zostały zinwentaryzowane w ramach odrębnych zespołów i zbiorów bez koniecznego, jak się wydaje, choćby ich informacyjnego scalenia na poziomie archiwum historycznego¹⁰.

Ten krótki przegląd konkretnych przykładów archiwów historycznych nie wyczerpuje rzecz jasna możliwego katalogu tego rodzaju form zgromadzonych we współczesnych archiwach. Przypadki włączania całych zasobów dotąd odrębnych archiwów do zasobów innych archiwów nie były i nie są czymś wyjątkowym. Niestety, samo pojęcie archiwum historycznego nie utrwaliło się w pełni w polskiej archiwistyce, tym bardziej nie ma do końca skutecznego zastosowania w pracy archiwów. Wystarczy przypomnieć, że zasoby archiwów historycznych były do tej pory traktowane jako grupy zespołów, zespoły złożone, lub po prostu jako zespoły stanowiące część zasobu archiwum¹¹.

Powody takiego stanu rzeczy można tłumaczyć w różny sposób. Wydaje się jednak, że jednym z ważniejszych jest problem niedostatku badań procesów archi-

⁸ Szerzej zob. M. Janik, *Archiwa historyczne w strukturze zasobu Archiwum Państwowego w Łodzi* [w:] *Komputeryzacja archiwów*, t. 4: *Problemy struktury zasobu...*, s. 88–89, 94–95.

⁹ Dokumentacja PZPR do końca lat pięćdziesiątych była gromadzona w składnicach akt. Nadzór nad nimi sprawowały Wydziały Ogólne Komitetów Wojewódzkich PZPR, a od 1955 r. Wydziały Propagandy. W 1956 r. składnice uzyskały status archiwów, które merytorycznie podlegały Zakładowi Historii KC PZPR, a następnie Centralnemu Archiwum PZPR. Szerzej zob. W. Horst, *Kancelarie i archiwa Centralnego Komitetu Wykonawczego Polskiej Partii Socjalistycznej, Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej i Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Warszawa 2006; I. Chmielewska, K. Hołownia, *Problemy porządkowania akt partyjnych z byłego Archiwum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Olsztynie z lat 1948–1990* (z wyłączeniem zespołu Komitetu Wojewódzkiego PZPR), http://20090209.archiwa.gov.pl/repository/wydarzenia/Chmielewska_Holownia.pdf (dostęp 10 XI 2013 r.).

¹⁰ Zob. *Informator o zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego*, red. N. Bujniwicz, Warszawa 2008, s. 10–12. O historii archiwów wojskowych w II Rzeczypospolitej oraz o współczesnym Centralnym Archiwum Wojskowym zob. W.K. Roman, *Centralne Archiwum Wojskowe 1918–1998, tradycje, historia, współczesność służby archiwalnej Wojska Polskiego*, Toruń 2002.

¹¹ M. Janik, dz. cyt., s. 87–88.

wotwórczych. Nie wyróżniają się w tym względzie także historycy i archiwiści związani z IPN, których nieliczne tylko opracowania dotyczą kwestii zasad obiegu i archiwizacji dokumentacji wytwarzanej przez komunistyczne służby specjalne¹². Stosunkowo dobrze została rozpoznana jedynie sprawa organizacji i funkcjonowania tzw. ewidencji operacyjnej SB MSW, czyli specyficznej dla tajnych służb formy dokumentowania pracy operacyjnej¹³. Nie wynika to jednak z podejmowanych w Instytucie na szeroką skalę badań procesów archiwotwórczych, czy też prób rozpoznania struktury zasobu, ale głównie z bieżącej konieczności, jak najszybszego zidentyfikowania i następnie udostępnienia akt przejętych przez Instytut różnego rodzaju wnioskodawcom.

Ogrom spraw bieżących, jakimi zajmuje się archiwum IPN, nigdy nie sprzyjał również jakże istotnej dla jakości pracy archiwów dyskusji z zakresu metodyki archiwalnej. Wystarczy tylko przypomnieć, iż od połowy 2011 r. do końca 2013 r. nie zebrał się jego Zespół Metodyczny, powołany w marcu 2008 r. na podstawie zarządzenia prezesa Instytutu¹⁴.

¹² Zob. m.in. Z. Krupska, *Zarządzanie dokumentacją aktową w naczelnym organach bezpieczeństwa państwa i porządku publicznego w latach 1944–1990* [w:] *W kręgu „teczek”*. Z badań nad zasobem i funkcjami archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, red. J. Bednarek, P. Perzyna, Łódź – Toruń 2006, s. 115–128; A. Wojciulik, *Obieg dokumentów oraz ich archiwizacja w UBP województwa białostockiego w latach 1944–1956 (zarys problemu)* [w:] *W kręgu „teczek”*..., s. 129–136; A. Marcinkiewicz, *Sposób archiwizowania i przechowywania dokumentacji w Zarządzie II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, t. 3, s. 9–49; P. Perzyna, *Kształtowanie zasobu archiwalnego i specyfika działalności Wydziału „C” Komendy Miejskiej MO w Łodzi do 1975 r.*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4, s. 37–90.

¹³ Zob. m.in. L. Postołowicz, *Kartoteka ogólnoinformacyjna Służby Bezpieczeństwa* [w:] *Z archiwum IPN*, t. 1, red. B. Groniek, Warszawa 2005, s. 17–20; M. Komaniecka, *Organizacja i funkcjonowanie kartotek ogólnoinformacyjnej i zagadnieniowej aparatu bezpieczeństwa* [w:] *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 231–262; M. Komaniecka, *Dzienniki korespondencyjne, rejestracyjne, archiwalne i koordynacyjne jako źródła historyczne* [w:] *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 263–280; J. Piłat, *Zasady prowadzenia, funkcjonowanie oraz rola ewidencji operacyjnej SB z uwzględnieniem przydatności zachowanych materiałów ewidencyjnych w bieżącej pracy Instytutu Pamięci Narodowej* [w:] *W kręgu „teczek”*..., s. 149–166; P. Drzymała, *Charakterystyka kartoteki zagadnieniowej na podstawie materiałów Wydziału „C” KW MO w Poznaniu*, „Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989” 2006, nr 1, s. 9–40; tenże, *Zarys struktury ewidencji ogólnoinformacyjnej Sekcji II Wydziału „C” KW MO/WUSW w Poznaniu* [w:] *Z archiwum Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu. Studia nad zasobem*, red. R. Kościański, R. Leśkiewicz, Warszawa – Poznań 2008, s. 89–104; A. Zieliński, *Przykłady dokumentacji wytworzonej przez pion ewidencji operacyjnej SB w latach 1972–1990 i jej wykorzystanie do badań naukowych*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, t. 3, s. 147–168.

¹⁴ Zespół Metodyczny IPN od marca 2008 r. do połowy 2011 r. odbył siedem posiedzeń. Szerzej zob. J. Bednarek, *Działalność naukowo-badawcza archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w latach 2000–2010*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2012, t. 5, s. 22–23.

Nie może być zaskoczeniem w takiej sytuacji fakt, że problem archiwów historycznych w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej obecnie nie istnieje na żadnym poziomie dyskusji metodycznej. Został też kompletnie pominięty przy trwającym aktualnie intensywnym opracowaniu zgromadzonego przez Instytut zasobu¹⁵.

Tymczasem archiwum IPN na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat nie dość, że przejęło kilka archiwów historycznych, to jednocześnie, co należy podkreślić, dokonało scalenia ich zachowanych i rozproszonych do tej pory zasobów. Odpowiedź na pytanie, jakie są to archiwa, nie jest skomplikowana. Od razu można wymienić odrębne organizacyjnie i działające niezależnie od siebie:

- Archiwum Służby Bezpieczeństwa MSW (1944–1990),
- Archiwum Departamentu I Służby Bezpieczeństwa MSW (1944–1990),
- Archiwum Wojskowej Służby Wewnętrznej MON (1943–1990),
- Archiwum Zarządu II Sztabu Generalnego WP (1944–1990)¹⁶.

Inaczej, używając terminologii stosowanej w naukach o obronności i bezpieczeństwie wewnętrznym, będą to odpowiednio następujące archiwa funkcjonujące w systemie służb specjalnych PRL:

- archiwum kontrwywiadu cywilnego,
- archiwum wywiadu cywilnego,
- archiwum kontrwywiadu wojskowego,
- archiwum wywiadu wojskowego.

Bez wątpienia najlepiej rozpoznane są aktualnie materiały archiwalne zachowane po działalności kontrwywiadu cywilnego PRL. W większości zostały już zinentaryzowane i w skali całego zasobu archiwalnego Instytutu opracowano je w ramach zespołów: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [1945] 1954–1990 oraz jego odpowiedników terenowych utworzonych w 1983 r. – wojewódzkich urzędów spraw wewnętrznych. Nawet pobieżna analiza zamieszczonych w publicznym

¹⁵ Należy przypomnieć, że w przypadku działalności archiwum IPN jako pierwszy potrzebę zwrócenia uwagi na kwestię archiwów historycznych podniósł Paweł Perzyna w artykule opublikowanym w 2009 r. na łamach „Przeglądu Archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej”. Zob. P. Perzyna, *Problematyka rozpoznania struktury zasobu i zespolowości akt cywilnych organów bezpieczeństwa oraz ich informatycznego opisu*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, t. 2, s. 13–52.

¹⁶ Podstawowe informacje dotyczące organizacji i zakresu kompetencji archiwów komunistycznych służb specjalnych można znaleźć m.in. w następujących pracach: P. Milczanowski, *Specyfika struktury organizacyjnej Archiwum MSW* [w:] *Wokół teczek bezpieki – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2006, s. 221–229; P. Piotrowski, *Metodologia pracy operacyjnej Departamentu I MSW* [w:] *Osobowe źródła informacji – zagadnienia metodologiczno-źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2008, s. 382, 388–389; A. Marcinkiewicz, *Sposób archiwizowania i przechowywania dokumentacji w Zarządzie II Sztabu Generalnego...*, s. 9–49; A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Wojskowa Służba Wewnętrzna. Organizacja i zakres zadań* [w:] *Archiwalia komunistycznego aparatu represji – zagadnienia źródłoznawcze*, red. F. Musiał, Kraków 2012, s. 233–239.

Inwentarzu Archiwalnym IPN charakterystyk tych zespołów, wskazuje jednak na pewien chaos terminologiczny i nie do końca rozstrzygnięte problemy metodyczne¹⁷.

Na przykład, w opublikowanych opisach, będących czymś w rodzaju uproszczonych wstępów do inwentarzy, zespoły wojewódzkich urzędów spraw wewnętrznych określane są między innymi jako: zamknięte i fragmentaryczne; jako złożone, zamknięte i niekompletne lub na przykład jako proste, zamknięte i fragmentaryczne. Najciekawiej brzmi uzasadnienie fragmentaryczności zespołu. Fragmentaryczny, gdyż na przykład w przejętych do IPN materiałach nie ma dokumentacji wszystkich pionów WUSW, a dopiero posiadanie tych materiałów „zapewniłoby kompletność zespołu i możliwość badania wszystkich aspektów działalności jego twórcy”¹⁸. W innym opisie zaznaczono, iż zespół jest fragmentaryczny, bowiem „zawiera dokumentację tylko niektórych komórek organizacyjnych WUSW, skupionych w ramach jednego pionu SB”¹⁹. Można także dowiedzieć się, iż „do archiwum Oddziału IPN [...] został przekazany [...] fragment zarchiwizowanego zespołu WUSW [...], ograniczony do materiałów archiwalnych wytworzonych przez jednostki i komórki Służby Bezpieczeństwa omawianego wytwórcy”²⁰.

Mając na uwadze dotychczasowy dorobek teorii i metodyki archiwalnej, wyjątkowo oryginalnie brzmi charakterystyka największego zespołu – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie. Jej anonimowy autor nazywa go raz zbiorem, raz spuścizną archiwalną, twierdząc między innymi: „Połączenie w licznych zbiorach dokumentacji powstałej w wyniku zróżnicowanych procedur i według zróżnicowanych reguł w rozległej perspektywie czasowej, a także o wyjątkowo zróżnicowanej tematyce i współczesnym zastosowaniu, wytwarzanej przez niezależnie funkcjonujące w ramach MSW kancelarie i struktury, czyni ze spuścizny aktowej i ewidencyjnej MSW zbiór szczególnie złożony”²¹.

Jak widać na podstawie powyższych przykładów, jednym z istotnych problemów metodycznych dla archiwistów Instytutu stała się kwestia tzw. fragmentaryczności wyżej wymienionych zespołów. Tymczasem wiadomo przecież, że, mówiąc najogólniej, zespół archiwalny to zarchiwizowana całość materiałów archiwalnych

¹⁷ W wyniku nowelizacji ustawy o IPN z 18 III 2010 r., Prezes Instytutu został zobowiązany w terminie do 31 XII 2012 r. do opublikowania inwentarza archiwalnego, zapewniającego opis zasobu na poziomie jednostek archiwalnych. Zasady opisu oraz prezentacji danych znajdujących się w inwentarzu opracowała Rada IPN. Zob. „Uchwała nr 2/12 Rady Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu z dnia 3 lutego 2012 r. w sprawie formy inwentarza archiwalnego Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu”, <http://inwentarz.ipn.gov.pl/zakres-danych> (dostęp 10 XI 2013 r.).

¹⁸ Zob. http://inwentarz.ipn.gov.pl/archivalCollection?id_a=4008 (dostęp 10 XI 2013 r.).

¹⁹ Zob. http://inwentarz.ipn.gov.pl/archivalCollection?id_a=3928 (dostęp 10 XI 2013 r.).

²⁰ Zob. http://inwentarz.ipn.gov.pl/archivalCollection?id_a=3933 (dostęp 10 XI 2013 r.).

²¹ Zob. http://inwentarz.ipn.gov.pl/archivalCollection?id_a=2033 (dostęp 10 XI 2013 r.).

wytworzonych i zgromadzonych przez ustrojowo odrębnego twórcę²². Czy zatem w ogóle należy upierać się przy opracowywaniu zespołu o nazwie „Ministerstwo Spraw Wewnętrznych”, lub na przykład „Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi”, skoro w zasobie Instytutu nie znalazła się zarchiwizowana całość akt tych twórców? Dalej, jak generalnie pod względem archiwalnym możliwe jest opracowanie tzw. zespołu niekompletnego, gdy nie można określić jego struktury i wszystkich aspektów działalności jego twórcy? Jaka może być wartość informacyjna inwentarza „fragmentu zespołu”? Jak wreszcie taki inwentarz zabezpiecza całość i układ zespołu archiwalnego? Należy też rozwiązać inną wątpliwość – z pewnością nie są to zespoły fragmentaryczne, gdyż pozostałe akta, które nie trafiły do IPN, cały czas są przechowywane między innymi w archiwum MSW i w archiwach policyjnych²³.

Znając podstawy prawne działalności IPN, należy stanowczo stwierdzić, iż ta pozostała dokumentacja, czyli na przykład większość akt pionu Milicji Obywatelskiej z lat 1954–1990 czy pionu administracyjno-gospodarczego nigdy do zasobu Instytutu nie trafi. Z powodów formalnych więc, związanych z ograniczeniami prawnymi, nie jest też możliwe w tym przypadku tzw. scalenie idealne, czyli uwzględnienie brakującej części zespołu w inwentarzu.

Uświadomienie sobie tej, wydawałoby się, że dość oczywistej konstatacji, powinno prowadzić do wniosku, iż w zasobie archiwalnym IPN nie ma i nie będzie fizycznie takich zespołów, jak na przykład Ministerstwo Spraw Wewnętrznych lub Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Łodzi. Wystarczy przypomnieć, iż zgodnie z ustawą o IPN z 1998 r. do jego zasobu trafiły dokumenty, zbiory danych, rejestry i kartoteki wytworzone oraz zgromadzone przez organy bezpieczeństwa państwa, organy więziennictwa, sądy i prokuratury oraz organy bezpieczeństwa Trzeciej Rzeszy Niemieckiej i Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, dotyczące szeroko rozumianych represji politycznych, zbrodni nazistowskich i komunistycznych²⁴.

²² B. Ryszewski, *Z zagadnień zespołu archiwalnego*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia” 1973, t. 8, z. 54, s. 139; H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 15.

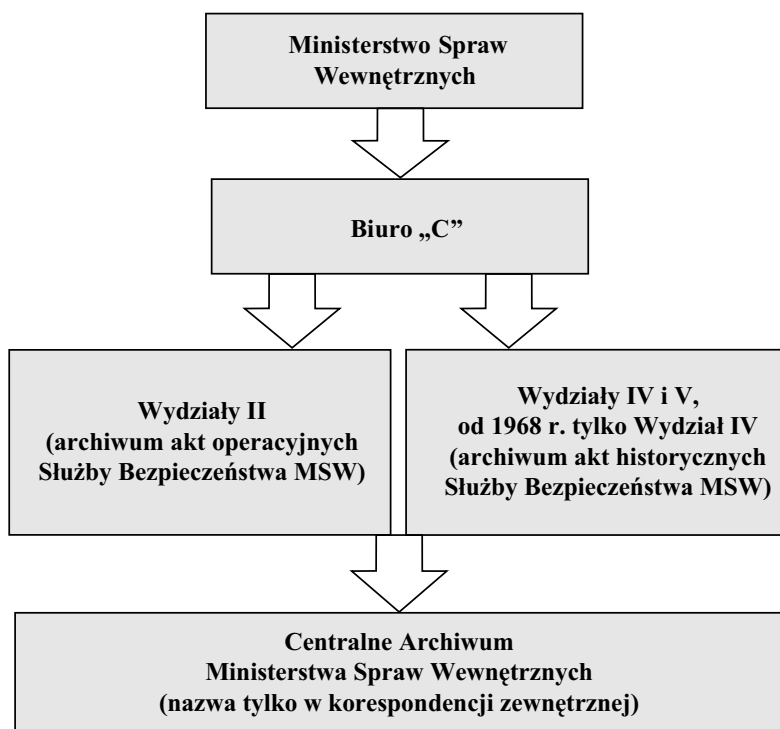
²³ Zespół można określić jako fragmentaryczny jedynie wówczas, gdy zachowały się akta odpowiadające tylko niektórym funkcjom twórcy zespołu. Zob. H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, dz. cyt., s. 16.

²⁴ Zob. zapisy Rozdziału 3 („Gromadzenie dokumentów przez Instytut Pamięci”) w „Ustawie z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” (tekst jednolity), http://ipn.gov.pl/_data/assets/pdf_file/0008/49292/1-24338.pdf (dostęp 10 XI 2013 r.). Wydawnictwem obrazującym względnie realny stan i strukturę zasobu Instytutu pozostaje cały czas: *Informator o zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej (stan na dzień 31 grudnia 2008 roku)*, red. J. Bednarek, R. Leśkiewicz, Warszawa 2009.

Kluczem do rozwiązania zasygnalizowanych wyżej konkretnych problemów dotyczących zespołowości akt cywilnych organów bezpieczeństwa państwa może być, zgodnie z zasadą strukturalną, precyzyjne określenie poziomu archiwum historycznego. Będzie nim wspomniane już Archiwum Służby Bezpieczeństwa MSW w latach 1944–1990. Taki właśnie dokładnie zasób, w omawianym przypadku, przejął IPN. „Archiwum”, dlatego gdyż w latach 1944–1990 w ramach MBP, KdsBP, MSW oraz ich odpowiedników terenowych były zorganizowane i funkcjonowały specjalne archiwa z narastającym historycznie zasobem. „Służby Bezpieczeństwa MSW” dlatego, ponieważ pion policji politycznej nadzorujący te archiwa, czyli Służba Bezpieczeństwa, działał nadrzędnie i niezależnie pod względem organizacyjnym oraz kompetencyjnym od pozostałych struktur MSW²⁵. Miał w dodatku własne kancelarie, registry, specjalne regulacje dotyczące postępowania z wytwarzaną oraz gromadzoną dokumentacją i wreszcie zorganizowane instytucjonalnie archiwa centralne i terenowe (zob. schematy 1 i 2).

Schemat 1. Archiwum Służby Bezpieczeństwa MSW w latach 1965–1990

Źródło – opracowanie własne na podstawie: AIPN, 01758/16, *Konspekt o pracy archiwalnej Wydziału II Biura „C” MSW*, [Warszawa] 1976; AIPN, 01435/33, *Ewidencja operacyjna Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej 1944–1984*, Warszawa 1984.

Schemat 2. Zasób Archiwum Służby Bezpieczeństwa MSW w latach 1944–1990

Zasób archiwum akt operacyjnych Służby Bezpieczeństwa MSW (1944–1990)	Zasób archiwum akt historycznych Służby Bezpieczeństwa MSW (1944–1990)
<p>Obejmował akta SB i jednostek operacyjno-dochodzeniowych MO:</p> <ul style="list-style-type: none"> – akta osobowych źródeł informacji, dysponentów lokali kontaktowych, mieszkań konspiracyjnych, kandydatów na osobowe źródła informacji (tzw. sygn. I), – akta rozpracowań operacyjnych (tzw. sygn. II), – akta postępowań przygotowawczych (tzw. sygn. III), – akta spraw obiektowo-zagadnieniowych (tzw. sygn. IV), – dokumentacja ogólnie-operacyjna (normatywy, sprawozdawczość, meldunki sytuacyjne, korespondencja operacyjna), – zbiory mikrofilmowe, – materiały ewidencyjne (różnego rodzaju kartoteki, skorowidze, katalogi) 	<ul style="list-style-type: none"> – akta okresu międzywojennego i okresu okupacji (m.in. materiały MSW; urzędów wojewódzkich, starostw, sądów i prokuratur przedwojennych woj. wschodnich, Policji Państwowej, Oddziału II SG WP, attachatów wojskowych RP, Rządu RP na Uchodźstwie, Armii Krajowej), – akta administracyjne jednostek organizacyjnych MSW i KG MO, – akta osobowe zwolnionych funkcjonariuszy SB i MO oraz pracowników cywilnych (m.in. sygn. V, VI, VII), – materiały ewidencyjne (m.in. kartoteki funkcjonariuszy PP, członków KPP, żołnierzy AK, repatriantów z lat 1945–1951, żołnierzy II Korpusu Polskiego, VD)
<p>Stan zasobu w 1988 r.: ponad 39 tys. akt spraw (sygn. I–IV) i 308 mb dokumentacji ogólnie-operacyjnej</p>	<p>Stan zasobu w 1988 r.: ponad 138 tys. j.a. (ok. 1800 mb)</p>

Źródło – opracowanie własne na podstawie: AIPN, 01435/33, *Ewidencja operacyjna Służby Bezpieczeństwa i Milicji Obywatelskiej 1944–1984*, Warszawa 1984; AIPN, 01305/683, *Informator o zasobie archiwalnym Wydziału IV Biura „C”*, [Warszawa] 1988; S. Koller, *Brakowanie i niszczenie dokumentacji operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (1956–1990)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2011, t. 4, s. 179–234.

²⁵ Ogólnie o przekształceniach organizacyjnych oraz zakresie kompetencji cywilnych organów bezpieczeństwa PRL zob. Z. Nawrocki, *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956* [w:] *Aparat bezpieczeństwa w Polsce. Kadra kierownicza*, t. 1: 1944–1956, red. K. Szwagrzyk, Warszawa 2005, s. 19–48; P. Piotrowski, *Służba Bezpieczeństwa w latach 1956–1975* [w:] *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 2: 1956–1975, red. P. Piotrowski, Warszawa 2006, s. 7–33; P. Piotrowski, *Służba Bezpieczeństwa w latach 1975–1990* [w:] *Aparat bezpieczeństwa w Polsce...*, t. 3: 1975–1990, red. P. Piotrowski, Warszawa 2008, s. 9–60.

Archiwum Służby Bezpieczeństwa MSW (1944–1990) i jego odpowiedniki terenowe to wręcz modelowe typy archiwów historycznych. Ich opracowanie, w zgodzie z zasadą strukturalną, może przynieść wiele korzyści. Pozwoli między innymi odtworzyć powiązania międzyaktowe zasobu, jego narastanie, strukturę i, co najistotniejsze, realny stan zachowania.

Przykład takiego archiwum historycznego, opracowany na podstawie dotychczasowej analizy struktury zasobu Oddziału IPN w Łodzi, wygląda następująco:

I. Zasób archiwum:

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Łodzi.

II. Zasób archiwum historycznego:

Archiwum Służby Bezpieczeństwa województwa łódzkiego 1945–1990.

III. Grupa zespołów: (brak).

IV. Zespół archiwalny:

Służba Bezpieczeństwa Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Łodzi [1945] 1983–1990.

V. Podzespoły:

- Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi 1945–1954,
- Urząd Bezpieczeństwa Publicznego na miasto Łódź 1951–1954,
- Wojewódzki Urząd do spraw Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi 1954–1956,
- Służba Bezpieczeństwa Komendy Miejskiej Milicji Obywatelskiej w Łodzi 1956–1977,
- Służba Bezpieczeństwa Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Łodzi 1956–1983,
- Służba Bezpieczeństwa Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Łodzi 1983–1990.

VI. Serie:

- materiały administracyjne (porządkowane zgodnie z metodą strukturalno-organizacyjną, ułożenie jednostek archiwalnych według struktury organizacyjnej twórcy i ewentualnie według wykonywanych funkcji),
- materiały operacyjne (porządkowane według zarchiwizowanych rodzajów akt, tzw. sygnatury: I, II, III i IV),
- materiały osobowe (porządkowane według zarchiwizowanych rodzajów akt, tzw. sygnatury V, VI, VII),

- materiały obronne (porządkowane zgodnie z metodą strukturalno-organizacyjną, ułożenie jednostek archiwalnych według struktury organizacyjnej twórcy i ewentualnie według wykonywanych funkcji),
- materiały ewidencyjne (porządkowane według układu rzeczowego: kartoteki, skorowidze, dzienniki rejestracyjne, dzienniki archiwalne itp.),
- biblioteka (porządkowana według układu rzeczowego: serie wydawnicze, periodyki itp.),
- akta paszportowe (porządkowane według kolejności rejestracji – układ skorowidzowy).

Należy także zwrócić uwagę, iż niestety istnieje duże niebezpieczeństwo deformacji tego archiwum, powodowane pokusą nierealnego obecnie, jak wspomniano wyżej, odtworzenia zespołów MSW, czy też wojewódzkich urzędów spraw wewnętrznych. Trwa na przykład łączenie zasobu wytworzonego i zgromadzonego przez SB z nielicznymi aktami proweniencji milicyjnej, wytworzonymi po 1954 r., które trafiły do archiwum Instytutu, a nigdy nie były zarchiwizowane w pionie „C” SB. Wydaje się, iż dokumentacja ta powinna być konsekwentnie opracowywana w ramach posteriorów zespołów z aktami MO z okresu 1944–1954, gdy struktura ta podlegała formalnie MBP. Obecnie, w skali całego Instytutu, prace takie wykonywane są jedynie w Oddziale IPN w Łodzi²⁶.

Podsumowując, oczywiste jest to, iż archiwa miały szczególnie ważne znaczenie dla systemu służb specjalnych PRL, będąc dla niego przede wszystkim podstawowym źródłem wiedzy operacyjnej. Dlatego odtworzenie ich zasobów, analiza organizacji i funkcjonowania, wreszcie opracowanie zgodne z zasadami archiwistyki to warunki konieczne zarówno dla właściwej realizacji ustawowych zadań przez IPN, jak i dla rzetelnej naukowej oceny działalności komunistycznych organów bezpieczeństwa państwa w PRL.

²⁵ W strukturze zasobu archiwalnego Oddziału IPN w Łodzi wyodrębniono trzy zespoły z aktami proweniencji milicyjnej. Są to: Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej w Łodzi 1945–1954 [1989], Komenda Wojewódzka Milicji Obywatelskiej w Poznaniu 1945–1954 [1989], Komenda Miejska Milicji Obywatelskiej w Łodzi [1944] 1945–1954 [1976]. Zob. <http://inwentarz.ipn.gov.pl/advancedSearch?q=&typ=1&grupaAktotworcyId=3> (dostęp 10 XI 2013 r.).

